

Үміткерлердің арасында Абайдың туысқандары белгілі ақын, пәлсафашы Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы, тарихшы ғалым Кәкітай Ысқақ Хасен, Омарбек деген азаматтар да болды. Сенат Омарбекті «далада мал шаруашылығымен айналысатындарды ғана ұсыну керек» деген сылтаумен қабылдамай тастады. ІІ-ші Мемлекеттік Думаға олардың арасынан Семей облысынан Темірғали Нұрекенұлы бірауыздан сайланды [6, 55-56 бб].

Қалай дегенмен де оның саяси күрестегі елеулі жетістігі 1913 жылғы акпанда Дала өлкесінде «Қазақ» газетін шығара бастауы болды. «Қазақ» газеті - сахара халқының тарихындағы ұлттық-демократиялық төл мерзімді баспасөзі еді. Ол қолдан қолға өтіп, ауылдан ауылға тез тарап кетті. «Қазақ» газетін шығарушылар халқымыздың ұлттық тұтастығын сақтап, Ресей империясының отаршылдық саясатының салдарынан жойылып кеткен дәстүрлі мемлекеттігімізді қайта қалыптастыруға ат салысты.

Газет бетінде халықты патша әкімшілігінің отарлау саясатының қыр-сырына түсіндіріп, езгіден құтылудың әдіс-тәсілдерінен кеңес берді. Қазақ халқының 1916 жылғы қарулы көтерілісіне Әлихан Бөкейхан бастаған ұлт зиялыларының газет арқылы үзілді-кесілді қарсы шығуы да ұлтты жаппай қырғыннан аман алып қалудың саяси бейбіт жолын ұсынуынан еді.

«Алаш» қозғалысының көсемдері қазақ халқы үшін демократиялық өзін-өзі басқарудың ең тиімді жолы – Кеңестер емес, керісінше земство деп есептеді. Әлихан Бөкейханның осы мақсаттағы ұзақ жылға созылған күресі Дала өлкесінде тек патшалық билік құлағаннан кейін ғана жеңіске жеткендей еді. Әйтсе де, саяси ұйымдық қарама-қайшылықтардың, басқару құрылымдарындағы өрши түскен дағдарыстың салдарынан, қаражат тапшылығынан, тағы басқа себептерден бұл үрдіс Қазақстанда тежеле берді, ақыры жергілікті Кеңестердің қарсылығына ұшырады [7, 101 б].

XX - ғасырдың басындағы Ресей Мемлекеттік Думасының тарихы белгілі дәрежеде біздің де халқымыздың саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани дамуына қатысы бар. Сондықтан бүгінгі Қазақстан парламентаризмінің тарихын сөз еткенде үстіміздегі ғасыр басындағы Ресей Мемлекеттік Думасына, оған мүше болған қазақ депутаттарының ғұмыр тарихына соқпай өте алмаймыз. Ал бұл мәселелерге үлкен жауап іздеуде зерттеуші Ө.Озғанбай еңбектерінің құндылығы өте жоғары екендігі даусыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Өмірзақ Озғанбай // [http: kk.wikipedia.org/wiki](http://kk.wikipedia.org/wiki)
- 2 Озғанбай Ө. Ресей Мемлекеттік Думасы және Қазақстан (1905-1917 жж.)-Алматы, 2006. -360 бет+12 бет жапсырма.
- 3 Озғанбаев Ө. Демократия бастауында. // Ақиқат. - 1996. –№ 10. – 45-50 бб.
- 4 Озғанбаев Ө. Қазақ депутаттары І және ІІ Мемлекеттік Дума жұмысына қатысуы // Дәуір бел-белестерінде. –А.: Алаш, 1996. – 32-62 бб.
- 5 Озғанбаев Ө. Демократия бастауында. // Ақиқат. - 1996. –№ 31. – 40-45 бб.
- 6 Озғанбаев Ө. Демократия бастауында. // Ақиқат. - 1996. –№ 12. –52-57 бб.
- 7 Озғанбаев Ө. Некоторые вопросы историографии Российской Государственной Думы и о депутатах Государственной Думы из Степного и Туркестанского краев // Саясат. - 1997.– № 2.– 99-109 бб.

ГУЛАГ ТАРИХЫНДАҒЫ КЕҢГІР КӨТЕРІЛІСІ

Мукашева С.Р., Каригулова С.С. тарих пәнінің оқытушылары

КММ 61 ЖББМ

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

Соғыстан кейінгі жылдары ГУЛАГ тұтқындарының құрамы 1934-1939 жылдардағы «Үлкен террор» кезеңіндегіден де мүлдем өзгеше болды. Кейінгі жылдары бұл жерге,

бұрынғы мақсаттан тыс, ұйымдастырылмаған, көбіне саяси бағыттан түсінігі жоқ адамдар тобы түсті. Соғыстан кейінгі тұтқындардың көпшілігінде Екінші дүниежүзілік соғыс саяси білімнің мектебіне айналды: КСРО-дан тыс жерлерге барған адамдар «капиталистік тозақ» («қырғиқабақ соғыс»), соның ішінде осындай көзқарастарға қарсы тұру үшін басталған) коммунистік насихаттың алдауын көрді. Әскери іс-қимылдарға қатысу кеңестік офицерлер корпусын түбегейлі жаңартады: көптеген кәсіби емес әскери адамдар мен кең көзқарасы бар адамдар оған батылды, бастамашылдық және ұйымдастырушылық қабілеттер арқылы қосылды.

Соғыстан кейін көптеген кеңестік адамдар жақсылыққа үміт артты: бостандықтың көбеюі, жалпыға ортақ коммунистік үстемдіктің әлсіреуі. Мұндай пікірлер әсіресе жастардың саяси ұйымдары пайда болған студенттер арасында кеңінен таралды (осындай 15-ке жуық топ белгілі болды). Лагерьлерде ұзақ уақыт отырған - бір кездердегі жастар мен майдангерлер лагерь әкімшілігі мен қылмыскерлердің озбырлығына қарсы тұру үшін өздерін ұйымдастыра бастады. Соғыстан кейінгі тұтқындардың үлкен ұйымдасқан топтары Батыс Украина мен Балтық жағалауындағы көтерілісшілер қозғалысының қатысушылары, сондай-ақ оларға көмектескен немесе жанашыр адамдар болған.

1946-1947 жылдар мен 1949 ж. жоғары санаттағы саяси тұтқындар ГУЛАГ-қа жіберілді. Нәтижесінде КСРО Министрлер Кеңесінің 1948 жылғы 21 ақпандағы қаулысында «аса қауіпті» саяси тұтқындар шоғырланған лагерьлерде көтеріліске дайын ұйымдасқан топтар құрылды деп көрсетілген.

Сондықтан 1946 жылдан бастап лагерьдегі көтерілістер бірінен соң бірі жүрді. Көптеген жағдайларда көтерілісшілер лагерьлерден кетуге және партизандық соғыс ұйымдастыруға тырысты - сталиндік үлгідегі коммунистік режим оларға басқа таңдау қалдырмады [1].

XX ғасырдың 50-жылдарының басында лагерь басшылығы Стаханов қозғалысын орналастыруға тырысты. Карлагтың кеңсесінің бастығы 1936 жылғы 28 қаңтардағы №36 бұйрыққа сәйкес, «олардың жұмысын стахановтық жолмен қайта құру» қажет деді: «бұл тұтқындар жаңа жазбалар беріп қана қоймай, сонымен бірге олардың мысалдары бойынша жоғары еңбек өнімділігі үшін күрес жүргізеді. Алайда, олардың саны өте аз болды. Өмір көрсеткендей, сотталғандарды еңбек өнімділігін арттыру үшін әлеуметтік бәсекелестікке жаппай тарту болған жоқ. Бәсекелестік қағаз жүзінде қалды, өйткені сотталғандардың еңбегін нақты ынталандыру болған жоқ [2].

«Жетілдірілген» лагерьлерде жыл ішінде екі, төрт және тіпті бес жылдық өндірістік бағдарламаны жүзеге асырған тұтқындар болды. Әрине, сотталғандардың арасында мұндай рекордшылар аз болған. Жүздеген мың гулагиттер, қатты шаршап, аш болып, өндіріс деңгейінің төмен көрсеткішін де орындамады. Мұның бәрі лагерьлердегі жарыстың ресми болғандығын растайды. Атап айтқанда, саяси бөлімінің бастығы С.М. Дубовик бұл туралы Карлагтың 9-шы партия конференциясында жасаған баяндамасында мәлімдеген.

Техниканың қызметін білмегендіктен, тұтқындардың дұрыс жұмыс істемеуінің нәтижесінде қауіпсіздік ережелерін сақтамау, сотталушылардың жаппай жарақат алуына әкелді. Мысалы, Құмды лагерьінде 1954 жылдың бірінші жартыжылдығында 1374 жарақат болды, оның 34,4% -ы өлімге әкелді.

Тың және тыңайған жерлерді игеруде әдебиетте еш жерде айтылмағанына қарамастан, ГУЛАГ айтарлықтай үлес қосты. 1955 жылдың наурызына қарай Қазақстанның тың және тыңайған жерлеріне астық дайындауға 5,5 мың тұтқын келді. Олар 444 мың тоннаға 110 қойма салуға мәжбүр болды. Сонымен бірге лагерьлердің экономикасы зиянсыз екені белгілі, сондықтан ГУЛАГ жыл сайын мемлекеттік бюджеттен едәуір мөлшерде субсидия алады.

Еңбекпен түзеу лагерьлерінің қызметкерлері, ВОХР жеке құрамының қызметкерлері және сервистік қадағалау заңды өрескел бұзған. Бұл тұтқындарға қарсы қаруды заңсыз қолданудан, адамның қадір-қасиетін түсіретін іс-әрекеттерден, тұтқындарды ұрғаннан, бас бостандығынан айыру мерзімін заңсыз ұзартудан көрініс тапты, сотталғандардың арыздары

мен өтініштерін қабылдау және қарау ережелерін бұзу, заңсыз тұтқындау және жазаны өтеу камерасында қамауда ұстау және т.б. кеңінен орын алды [3, 34].

Бұл кемшіліктер Қазақстан аумағында орналасқан лагерьлер мен колонияларға да тән болды. Мәселен, КСРО НКВД Ақтөбе зауыты ИТЖ және құрылыс бөлімі басшысының 1942 жылғы 3 қарашадағы «Тұтқындарға қатысты заңның сақталуы туралы» бұйрығымен, лагерьдің бұрынғы басшысы Будниковтің заңбұзушылығын және бірнеше лагерьдің бөлімдерінде осындай бұзушылықтар болғандығы айтылды. Тағы бірінде, Степной лагеріндегі қақтығыстың нәтижесінде бір топ күзетшілердің жаппай қырылғандығы, бірқатар тұтқындарға ауыр дене жарақаттары берілді деп айтылған. Тағы бір деректе Қарағанды лагері Батыс филиалы бастығының орынбасары Шевченко, бақылаушы Кабановпен мас күйінде тұтқын Рябчиковті ұрып-соғып жібергендігі жазылған. Мұрағат құжаттарында көрсетілгендей тұтқындарға қарсы мұндай заңсыз әрекеттерге Карлагтың Котур және Тартаул филиалдарының бақылаушылары жиі жол берген.

Тұтқындардың құқықтарын өрескел бұзумен байланысты заңсыздық, оларды жүйеге, ЕТЛ жетекшілеріне және режимге қарсы кек алуға мәжбүр етті. Олар әр түрлі болды. Лагерь әкімшілігіне наразылық білдірген көптеген тұтқындар лагерь режимін бұзды. Бұл үшін оларға қатаң қылмыстық және тәртіптік шаралар қолданылды. Мысалы, сотталғандардың лагерь режимін бұзғаны үшін Ақтөбе облыстық сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасы А.Семинихин, А.Ашурова, И.Дьяконов, В.Третьяковалар 5 жылға құқықтарынан айырумен 10 жылға бас бостандығынан айыруға сотталды.

Лагерьдегі тұтқындардың наразылық білдіру нысандарының бірі - бұл өзін-өзі өлтіруге байланысты. Қарсылықтың бұл түрі үшін контингентті лагерь әкімшілігі қатаң жазалады. Мысалы, тұтқын А.Рогов 5 жылға бас бостандығынан айырылды, Д.Ерофеевтің мерзімі 7 жылға ұзартылды [4, 150].

Лагерьлерде режимнің күшеюіне қарсы наразылықтың жиі түрі тұтқындардың қашуы болды. Тұтқындардың қашуы үшін Чигринский Р.П., Кладиев Г.П., Андриевский В.И., Бекарыстанова М., Сандырова П.В., Ильченко (Софьянов И.Я.), Хромова И.Ф., Киселева (Н.А. Усманов), Расулова Р. және Худайбердиева Ж. 10 жылға сотталды. Көбінесе тамақтанудан бас тарту және көп күндік аштық жариялау да жүзеге асырылды.

ГУЛАГ тұтқындарының наразылығы өршіп, көтерілістер жиілейді. 1942 жылы Воркутлаг тұтқындарының көтерілісі басталды, 1949 жылы - Абез станциясында. Осындай құбылыстар Қазақстан аумағында орналасқан лагерьлерге де тән болды. 1951 жылы арнайы ерекше режимдегі Құмды лагерінде осындай көтеріліс орын алып, оған 250-ге жуық тұтқын қатысты. 1952 жылы Екібастұз лагерь бөлімінде 600 адам осындай бас көтеруге қатысты. Тұтқындардың жаппай тәртіпсіздіктері 1953 жылы Молотов облысының УТЛК-да, 1953 және 1954 жж. 1956 жылы Карлагтың Спасск лагері бөлімінде, 1957 жылы Мәскеу облысының ИТК полиция бөлімінде жалғасын тапты.

Сталиндік режим кезіндегі барлық бас көтерулер ішінде қатысушылардың саны, оқиғалардың ұзақтығы мен трагедиясы, маңыздылығы жағынан 1954 жылы КСРО Ішкі істер министрлігінің далалық лагеріндегі тұтқындардың көтерілісі маңызды орын алады. Өткеннің қателіктерінен сабақ алу үшін қоғамымыздың мемлекеттік жүйесінде кепілдемелер жасалуы керек. Бұл Кеңес Одағы тарихындағы қайғылы оқиғалардың қайталануын ескертетін еді. Әлеуметтік және мемлекеттік жүйені дәйекті түрде реформалау, заңның үстемдігін жетілдіру, сталиндік менталитет қалдықтарынан толығымен арылу және республикада адамдарға деген құрметті дамыту қажет болатын.

Кеңестік саяси жүйенің қалыптасуы мен жұмыс істеу механизмінде КГБ билігін жүзеге асыру барысында маңызды рөлді ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД органдары атқарғаны белгілі. Өткеннің қайғылы нәтижелеріне сүйене отырып, кейбір қазіргі саясаткерлер мен журналистер шынайы демократиялық мемлекет мемлекеттік қауіпсіздік органдарын жоймай дами алмайды деген пікір білдірді.

Кеңгір лагері неге көтерілгенін түсіну үшін алдымен соғыстан кейінгі жылдардағы ГУЛАГ қандай болғанын анықтау керек. Қуғын-сүргін науқаны кезінде кеңестік

пенитенциарлық жүйе үлкен методологиялық жетістікке жетті. Ол саяси тұтқындарды қорқынышта ұстады. Кейде жұмысшылар мен шаруалардың режиміне «әлеуметтік жағынан жақын» деп саналатын қылмыскерлер ғана режимнің күшеюіне және өз басшыларының ерікті билігіне қарсы наразылық білдіре алады. Бірақ жеңістен кейін жағдай өзгеріп, лагерьлердегі наразылықтардың саны тұрақты түрде өсе бастады. Оның Апогейі 1952 жылдан 1954 жылға дейінгі кезеңді қамтыды. Бұл кезде ГУЛАГ жүйесінде көтерілістер басталған. Олардың соңғысы Кеңгір көтерілісі болды.

Соғыстан кейін билік біртіндеп лагерьлердегі жағдайды бақылауды жоғалта бастады. Бірақ тұтқындардың саны өсе берді. Өз Отанын сақтап қалғанын білген және олардан алғыс күткен миллиондаған азаматтар майданнан оралды. Халық ризашылық пен жеңілдіктің орнына репрессияның жаңа кезеңін алды. 1945-1953 жылдар аралығында контрреволюциялық және саяси мақалалар бойынша 626 000-нан астам адам сотталды.

Көбіне бей-жай қарамайтын ардагерлерге қатысты істер соғыстан кейін бірнеше жылдан кейін басталды. Майдангерлермен бірге лагерьлерге түрлі сатқындар мен қызметтестер - Власовиттер, Остарбайттар, Прибалтика ұлтшылары жіберілді. Соғыстан кейінгі сталиндік жылдарда ГУЛАГ тұтқындарының саны екі еседен астам өсті: егер 1945 жылы еріксіз еңбек лагерьлерінде 715 000 адам ұсталса, 1953 жылы олардың саны 1 731 000 болды.

1945 жылы мамырда бүкіл совет адамдарымен бірге ГУЛАГ тұтқындары да бір адамдай қуанды. Саяси тұтқындар қазір мемлекет оларды міндетті түрде босатуы керек деп санады. Жеңіс құрметіне рақымшылық жасау арқылы 626 000 адам босатылды, олардың 1724-і ғана саяси тұтқындар еді. Сотталған соғыс ардагерлері орындарында қалды.

Билік саяси тұтқындарға олардың әлі де халық жауы екенін ашық айтты. Сырттай және аштық жариялау сияқты алғашқы наразылықтар сол кезде басталды. Лагерьлер санының көбеюі персонал мен қаржыландырудың шамалы өсуімен қатар жүрмеді. Сондықтан, кеңес үкіметі үшін басты критерий болған лагерьлердегі өмір сүру деңгейі мен олардың экономикалық өнімділігінің деңгейі нашарлады. Тұтқындар наразылық таныта бастады. Қарулар қолдану мен наразылықтар көбейе бастады. Сонымен қатар, лагерьлер ішіндегі кісі өлтірулер саны едәуір артты. Бұған 1947 жылы өлім жазасының алынып тасталуы ықпал етті.

Лагерь әкімшілігі жағдайды бақылауды жоғалтып алды. Қауіпсіздік лагерьлерде сотталушы топтарға ықпал ету арқылы бақыланады; нұсқаулықта жазылған ескі қатаң және қарапайым әдістер енді жұмыс істемеді. Солженицын мен көптеген тарихшылардың пікірінше, лагерь күзетшілері қылмыскерлерді саяси қысым мен қорқыту құралы ретінде қолданған.

Сталин қайтыс болған кезде лагерьлердегі тұтқындар қатты қуанды. Саяси тұтқындар тағы да рақымшылық күтті. Биліктің режимді ырықтандыру жолындағы көптеген қадамдарына қарап ой түйіндеген олар, ендігі кезекте жағдайлары жұмсартылады деп сенді. Гулагтың адамгершіліксіз сталиндік өлтіруші ретінде толық жойылуына үміт пайда болды.

1953 жылы Берия миллион адамға кешірім жасады. Бірақ саяси емес, ол қылмыскерлерді лагерьлерден қысқа жазамен босатты. Бұл апатқа айналды. Олардың көпшілігі қылмыстық өмірге оралды. 1953-1954 жылдары КСРО-ның көптеген қалаларында қылмыстың күрт артуы тіркелді.

Кеңгір көтерілісін басу кезінде, тірі қалған куәлардың айтуынша, құрбандардың саны бірнеше жүзге жеткен. Ал ресми құжатқа сүйенсек, қарулы қақтығыс кезінде тұтқындардан 46 адам өлген, 5 адамды тұтқындардың өздері өлтірген, 61 адам әртүрлі дәрежеде жарақат алған. Әскерилердің ішінен 40 адам жаралы болған. Көтеріліс барысында материалдық шығын 36908 сомға, жұмысқа шықпаудан болған зардап 4 708 621 сомға бағаланды.

Көтеріліске қатысқан 5200 тұтқынның тағдыры оңай болған жоқ. Белсенділік көрсеткен 400 адам түрмеге жабылды, көтерілісті қолдаған 1 мың адам (500 әйел, 500 еркек) Магаданға, Озерлагқа жер аударылды. Көтеріліс басшыларының істері Қазақ КСР Жоғарғы сотының көшпелі сессиясында 1955 жылдың 21 шілдесі мен 8 тамызы аралығында қаралып,

көтерілісті ұйымдастыру ұйымына кірген Э.И. Сученков, Г.И. Келлер, В.П. Рябов, Ю.А. Кномпус, В.П. Скирчук, В.В. Иващенко РСФСР қылмыстық кодексінің 58-3-бабымен айыпталып, өлім жазасына кесілді. Үкім 1956 жылдың 8 қыркүйегінде орындалды. Көтеріліс басшысы К.И. Кузнецовқа кесілген өлім жазасы 1955 жылдың 5 тамызындағы Қазақ КСР Жоғарғы сотының қаулысымен 25 жыл мерзіммен алмастырылды. Дегенмен, көтеріліс текке кеткен жоқ. Ресми басшылық саяси тұтқындардың көпшілігінің ісін қайта қарауға мәжбүр болды. Соның нәтижесінде Степлаг бойынша 8 мың тұтқын ақталып, бостандық алды. Кеңгір көтерілісін жасырын ұстауға тырысқанымен, ол жөнінде хабар Батыс елдеріне жетті. 1955 жылы Жезқазғаннан Мордовиядағы Дубровлагқа аударылған украин әйелдері көтерілісшілердің хатын жасырын түрде шетелге бере алды. Ол хат 1956 жылы Лондонда жарияланды. АҚШ-та, Германияда Степлагтың бұрынғы тұтқыны венгр Ференц Варкони куәгер болып, өзінің кітабын шығарды. 1956 жылы Нью-Йоркте сотталған Кеңгір көтерілісшілерін қолдау митингісі өтті. Митингіге қатысушылар АҚШ президенті Д.Эйзенхауэрге арнаулы жеделхат жолдады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологическое исследование. - 1991.- № 6. - С. 10-32.
- 2 Память о Кеңгірском восстании. // <https://e-history.kz/ru/publications/view/2488>
- 3 Кокурин А.И. Восстание в Степлаге. // Отечественные архивы. — 1994. - № 4. - С. 33-82. (с дополнениями).
- 4 Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Ин-т рос. Истории РАН. - М: Наука, 2006. - 438 с.